

BESPIEGELINGEN OVER DE
'BIJBELVERTALER VAN 1360'.
ZIJN MILIEU, WERK EN PERSOON

door DR. C. C. DE BRUIN

Leiden

I. ONTWIKKELINGSGANG EN HUIDIGE STAND VAN
HET ONDERZOEK

Sinds de tweede helft van de 7de eeuw werden alom in West-Europa, in het ene land vroeger dan in het andere, de volkstalen ontdekt en gebezigd als bruikbare voertuigen voor de schriftelijke overbrenging van gedachten. Geleidelijk kwam een beweging op gang die in de daarop volgende eeuwen in toenemende mate de monopolistische positie van het Latijn zou bedreigen. In Engeland, Frankrijk en Duitsland ontwikkelden zich zowel een wereldlijke als een geestelijke litteratuur in gebonden en niet gebonden stijl. Epen en liederen over heroën, in later tijd de liefdeslyriek, maakten het hoofdbestanddeel van de profane letterkunde uit. De stichtelijke litteratuur, omvangrijker maar minder oorspronkelijk, omvatte bijbelstoffen in woordgetrouwe of vrije bewerkingen en vertalingen van latijnse geschriften. De kweekplaatsen van deze godsdienstige letterkunde waren de abdijen van de benedictijnen, de hoeders van de kerkelijke wetenschap en beschaving in die tijden. Hier ontstonden de eerste vertalingen van Schriftgedeelten, met name de Psalmen, en van de *Regula S. Benedicti*. Deze teksten waren grotendeels bestemd voor eigen gebruik. De interlineaire vertalingen die bewaard gebleven zijn, dienden als hulpmiddel bij het onderwijs in het Latijn aan de kloosterscholen. Voor een enigszins ruimere kring waren de bewerkingen bedoeld die de angelsaksische koning Alfred de Grote (849–901) liet vervaardigen van de *Dialogi* en de *Regula pastoralis* van paus Gregorius I de Grote, de kerkhistorische werken van Orosius en Beda, de *Consolatio philosophiae* van Boethius en van gedeelten uit pseudo-Augustinus' *Soliloquia*. Hij hoopte hiermee aankomende geestelijken en leraren van dienst te zijn en tevens voor leken de toegang tot de kerkelijke klassieken te ontsluiten; het waren allereerst adellijke leken die langs deze weg gedeeltelijke bijbelvertalingen en stichtelijke teksten onder ogen kregen.

Naast deze litteratuur stond de mondelinge traditie van heiligen-

levens, de tegenhanger van de aanvankelijk eveneens alleen van mond op mond overgeleverde epen waarin de heldendaden van nationale heroën werden bezongen. Zodra de mogelijkheid die de volkstaal als uitdrukkingmiddel bood, algemeen tot het bewustzijn van de vertellers was doorgedrongen, nam de geschreven hagiografie een aanvang. Bediende zij zich in het begin van de dichtvorm, geleidelijk ging zij over tot de hantering van het proza.

Gedurende de 12de, 13de en 14de eeuw nam de stichtelijke proza-letterkunde gaandeweg in omvang en veelzijdigheid toe, om zich in de 15de eeuw kwantitatief en kwalitatief een plaats te veroveren die weliswaar geen wezenlijke bedreiging betekende voor de nog steeds bevoorrechte positie van het Latijn, maar toch de komst van de nieuwe tijd aankondigde. Talrijke traktaten over het Credo, de decalog, de sacramenten en catechetische handleidingen werden vervaardigd, alsmede biechtboeken en zondenspiegels, eschatologische geschriften, heiligenlevens en een omvangrijke Marialitteratuur. Vertalingen van bijbelboeken, vooral het psalter, kwamen tot stand, evenals evangeliënharmonieën en lectionaria. Bijbelse apokriefen werden naverteld, bijbelstoffen vrij uitgewerkt. Commentaren bij delen van de Heilige Schrift, preken, geschriften van kerkvaders en verhandelingen van middeleeuwse kerkelijke schrijvers, orderegels en geschiedenissen van kloosterorden vonden bewerkers. Scholastische traktaten, ascetische werken, brevieren, getijdenboeken, gebedenverzamelingen, troost- en sterfboeken en meditatieën werden in de volkstalen overgebracht. De mystici bedienden zich voor hun traktaten, visioenen, brieven, sermoenen en allegorieën niet alleen van het Latijn, maar bij voorkeur van hun moedertaal.

De betekenis van deze letterkunde, hoe omvangrijk zij ook was, mag niet overschat worden. Eén uitzondering, de oorspronkelijke mystiek, daargelaten, droeg zij weinig nieuws bij tot de ontwikkeling van het geestelijk leven. De bewerkers bepaalden zich tot een keuze uit het erfgoed der eeuwen en waren allereerst bedacht op het verstrekken van geestelijk voedsel aan degenen die zij als lezers voor ogen hadden: Latijnonkundige kloosterlingen, lekebroeders, leden van vrije geestelijke gemeenschappen en later in stijgende mate leken. Anderzijds is er evenmin reden tot onderschatting. Het behoeft nauwelijks betoog dat het gebruik van de moedertaal als communicatiemiddel, gezien in het licht van de latere ontwikkeling, voor de geschiedenis van Kerk, beschaving, maatschappij en taal

niet zonder gewicht is geweest. De veldwinnende laïcisering van het kerkelijke, culturele en sociale leven vond ook daarin haar uitdrukking; de pogingen die de schrijvers moeizaam aanwendden om de geloofswaarheden in eigen taal te verwoorden, resulteerden in het ontstaan van een woordenschat die de grondslag werd van de kerktal in haar latere stadia.

Dat deze litteratuur in omvang en diepgang meer en meer toenam, is toe te schrijven aan uiteenlopende oorzaken. De opkomst en groei van het nationaliteitsbesef is ongetwijfeld een niet te veronachtzamen factor; het mag nauwelijks een toeval heten dat gelijktijdig met de brede vlucht die de geestelijke prozaletterkunde in de 13de eeuw nam, de eerste ambtelijke stukken in de volkstalen verschenen. Daarnaast hebben de velerlei religieuze bewegingen die de hoge en late middeleeuwen hebben gekend, stimulerend gewerkt op de verwaardiging van zulke geschriften; haar pastoraal bewogen leiders die de verwereldlijking en veruitwendiging van het kerkelijk en godsdienstig leven een halt wilden toeroepen, bedienden zich van de landstaal niet alleen bij hun prediking, maar ook in hun schriftelijk vermaan. De vernieuwing en verinnerlijking waarnaar zij hunkerden, vond hierin een uitdrukkingsmiddel. De mystici wier geschriften bestemd waren voor een kring van gelijkgestemden, met name dominicanessen en cisterciënzerinnen, maar ook leken, bezigden de moedertaal als de natuurlijkste expressievorm voor hun diepste gedachten en gevoelens.

Tenslotte was daar de zich van haar sociale en culturele betekenis meer en meer bewust wordende burgerij van de grote en kleine steden. Zonder zich aan de voogdij van de geestelijkheid te willen onttrekken, wensten vrome leken in het bezit te komen van stichtelijke lectuur.

Een merkbare stroomversnelling in de geschetste beweging deed zich in de 14de eeuw voor. Het verval van de Kerk in al haar geleidingen, de verslapping van de tucht in de meeste kloosterorden, economische misstanden en sociale woelingen, natuurrampen en epidemieën veroorzaakten onrust en innerlijke onzekerheid, die zich in menigerlei vorm openbaarden. Bij devote mensen, weinig ontwikkelde leden van religieuze gemeenschappen en vrome burgers, uitte zij zich in de behoefte aan lectuur die hun in hun geloofsleven steun zou bieden. Sommigen vonden bemoediging en troost in lezing van de H. Schrift.

De vlucht die deze bijbellezing in de 14de eeuw begon te nemen, is de reden geweest dat Konrad Burdach haar de eeuw van de lekenbijbel heeft genoemd.¹ De kenschets is gerechtvaardigd, wanneer men de plaats die de bijbelvertaling in de tijd der Kerkhervorming zou verkrijgen, in het oog vat. Gezien binnen het raam van de 14de eeuw zelf komt haar echter niet meer dan een beperkte betekenis toe. In de boven gegeven lange opsomming van geestelijke prozageschriften van uiteenlopende aard is op weloverwogen grond de H. Schrift niet vooropgeplaatst. Het aantal bewaard gebleven handschriften van gehele of gedeeltelijke bijbelvertalingen is kwantitatief gering in vergelijking met die van andersoortige teksten. Weliswaar behoorde het psalter tot de meest verbreide en werd de inhoud van de bijbel ook langs andere weg gemeengoed, o.a. door lectionaria, de in brevieren, getijden- en gebedenboeken opgenomen Schriftgedeelten en de talrijke overdenkingen over het leven en lijden van Jezus Christus. De andere stichtelijke prozageschriften die daarnaast verbreiding vonden, overtroffen evenwel de codices met kanonieke bijbelstoffen verre in aantal. Met evenveel, zo niet met meer recht nog, mag men de late middeleeuwen bestempelen als een tijd waarin de getijdenboeken en heiligenlevens de meest geliefkoosde lectuur in de volkstalen waren. Ondanks het feit dat in de toenmalige vroomheid bijbellezing nog geen centrale plaats innam, blijft het groeiend verlangen naar terugkeer tot de bronnen van de Openbaring voor de aandachtige toeschouwer een opmerkelijk verschijnsel, dat des te opvallender is wanneer hij bereid is het in historisch perspectief te zien.

De Nederlanden bleven in de hier geschetste ontwikkeling die kenmerkend was voor de gehele christenheid van het westen, niet achter. Zij namen hierin zelfs een voorname plaats in. Het reveil van het godsdienstig leven, dat ook in de lage landen bij de zee weerklank had gevonden, eerst in de zuidelijke gewesten, daarna in het noorden, leidde tot het ontstaan van een geestelijke litteratuur die geleidelijk in omvang toenam. Het gros hiervan ging terug op latijnse voorbeelden; een klein gedeelte, zeker niet het minst belangrijke, was oorspronkelijk.

Temidden van deze litteratuur komt aan het oeuvre van de productieve 'vertaler van 1360' een plaats toe die men niet straffeloos kan veronachtzamen, al was het alleen maar omdat zijn verdietsing

¹ Konrad Burdach, *Die nationale Aneignung der Bibel*, Halle (Saale) 1924, S. 26.

van het grootste deel van de H. Schrift de kern uitmaakt van de complete bijbel die voor de Kerkhervorming in de Nederlanden gelezen werd. Deze volledige tekst heeft zijn voorgeschiedenis gehad. In de 13de eeuw waren een verdietsing van de Psalmen, een lectionarium en een in meer dan één redactie overgeleverde evangeliënharmonie vervaardigd ter voorziening in de behoefte aan volkstaalteksten van de bijbel die in sommige kloosters en andersoortige godsdienstige gemeenschappen bestond. Deze aan een bepaalde plaats gebonden bewerkingen, ontstaan in verschillende tijden en gemaakt door verschillende personen, hadden op den duur zekere verbreiding gevonden buiten de besloten kring waarvoor zij aanvankelijk bestemd waren. In de 14de eeuw vulden latere bewerkers de ontbrekende Schriftgedeelten zelfstandig aan en werkten het bestaande, oude materiaal om tot vertalingen van volledige bijbelboeken. In de 15de eeuw werd hieruit in de noordelijke Nederlanden de complete bijbel samengesteld, die weldra op grote schaal verspreid werd. De wordingsgeschiedenis van deze nederlandse bijbel toont trekken van overeenkomst met de volledige bijbels die in andere westeuropese landen, in Frankrijk, in het land der Tsjechen en in Duitsland, werden samengesteld als compilaties van oude bouwstoffen, nu eens in minder, dan weer in sterker omgewerkte vorm. Deze ondernemingen roepen de bouwgeschiedenis van menig middeleeuws kerkgebouw in herinnering; opgetrokken op en rondom de fundamenten van ouder vertaalwerk overkoepelen zij, resultaat van een arbeid waartoe enige generaties van werkers hun bijdrage hadden geleverd, een complex geheel van bestanddelen van uiteenlopende herkomst. Zo was ook de nederlandse bijbel van die tijd gegrondvest op een oude traditie, zij het dat zijn makers een groter mate van zelfstandigheid aan de dag hadden gelegd. De bewerking van het Nieuwe Testament was vervaardigd door de windesheimse clericus Johan Schutken († 1423), die van het Oude Testament door de 'vertaler van 1360'. Het leeuwendeel van de onderneming komt derhalve voor rekening van laatstgenoemde auteur.

De totstandbrenging van een bijbelverdietsing – de 'vertaler van 1360' heeft ook enige delen van het Nieuwe Testament in de landstaal bewerkt – zou op zichzelf reeds een voldoende rechtvaardiging zijn, een nader onderzoek in te stellen naar zijn persoon en oeuvre en naar het milieu waarin hij geleefd en de kring waarvoor hij gewerkt heeft. Er is echter meer dan alleen een bijbelvertaling waaraan de on-

bekende schrijver zijn betekenis voor het geestelijk leven van de late middeleeuwen ontleent. Naast de bewerking van de H. Schrift, ontegenzeggelijk zijn hoofdwerk, heeft hij nog vele andere geschriften uit het Latijn in zijn moedertaal overgebracht. Blijkens de vele hiervan bewaard gebleven manuscripten werden zij veel gelezen, zowel in de zuidelijke als in de noordelijke Nederlanden. Sommige verwierven nog meer bekendheid, toen zij na de uitvinding van de boekdrukkunst ter perse werden gelegd en hierdoor binnen het bereik van een bredere lezerskring kwamen. Al komt aan zulk vertaalwerk in vergelijking met oorspronkelijke litteratuur niet meer dan secundaire betekenis toe, toch moet het op gemoed en geest van eenvoudige, niet-Latijn-kennende vromen tot aan de Kerkhervorming toe en zelfs nog nadien een diepgaande invloed hebben uitgeoefend. Door de aard en de kwantiteit van zijn werk heeft deze productieve vertaler op zijn wijze, met de middelen die hem ten dienste stonden, de signatuur van een deel der middeleeuwse geestelijke letterkunde in de Nederlanden helpen bepalen.

Herhaaldelijk heeft men pogingen in het werk gesteld om meer te weten te komen over de herkomst en de kring van de vertaler en over het auteurschap van een aantal werken die mogelijk op zijn naam gesteld kunnen worden. Het is immers niet van belang ontbloom nauwkeurig vast te stellen uit welke omgeving het werk van een zo veelgelezen schrijver is voortgekomen, hem te situeren en zo mogelijk zijn naam op het spoor te komen. Omtrent zijn noordnederlandse epigoon Johan Schutken zijn wij dank zij Johan Busch,¹ de kroniekschrijver van de congregatie van Windesheim, beter ingelicht. Zulk een biografie van de 'vertaler van 1360' is niet overgeleverd. Hij zelf heeft het de latere onderzoeker niet gemakkelijk gemaakt. Door zich zorgvuldig achter de sluier der anonymiteit verborgen te houden onttrekt de bescheiden man zich aan het speurend oog van de navorsers. Het enige houvast dat hij biedt, is wat hij mededeelt in de prologen die hij soms aan zijn vertaalwerk vooraf liet gaan, en de dateringen aan het slot. De geleerden zagen zich hierdoor nagenoeg uitsluitend aangewezen op het materiaal dat hij zelf aan de hand had gedaan. In onze tijd is nog de aandacht gevestigd op een extern gegeven dat, zoals we nog zullen zien, evenzeer tot uiteenlopende interpretatie aanleiding gegeven heeft als de autobiografische noti-

¹ Johannes Busch, *Chronicon Windeshemense*, bearbeitet von Karl Grube, Halle 1886, S. 189-198.

ties die hij in zijn prologen verstrekt. De heersende verschillen van mening zijn er de oorzaak van dat we met betrekking tot de persoon, herkomst en kring van deze auteur nog steeds in het duister rondtasten. De uiteenzetting in de volgende bladzijden is bedoeld als een poging althans een stukje van de sluier waarachter de anonus zich verhuult, op te tillen en meer zekerheid te verschaffen.

Ten einde de lezer vertrouwd te maken met het ingewikkelde probleem dat zich hier voordoet, acht ik het dienstig allereerst de gang van het tot dusver verrichte opsporingswerk in hoofdlijnen te schetsen. In deze summier beschrijving zullen derhalve enige essentiële punten de nodige kritische aandacht ontvangen. In de daarop volgende herschikking en reconstructie van de aanwezige gegevens zullen deze ten dele een nieuwe plaats krijgen, al zal dan blijken dat aan enige daarvan een andere rol toebedeeld moet worden dan tijdens het verloop van het onderzoek geschied is. Voorlopig blijve de gangbare benaming 'vertaler van 1360' als aanduiding van onze naamloze schrijver gehandhaafd. Ontleend aan de datering van het eerste deel van zijn hoofdwerk, de bijbelvertaling, wil zij niet meer zijn dan een verlegenheidsoplossing. Of er reden is zijn naamloosheid op te heffen, moge uit het vervolg blijken.

De eerste die getracht heeft een aannemelijk vermoeden omtrent zijn herkomst te opperen, was de 18de-eeuwse boekenverzamelaar en geschiedschrijver Isaac le Long. In zijn *Boek-zaal der Nederduitse Bybels*¹ verwees hij naar een mededeling van de Delftse drukkers Jacob Jacobszoen (van der Meer) en Mauricius Yemantszoen (van Middelborch). In het colophon van hun in 1477 verschenen bijbel, welke het Oude Testament zonder de Psalmen bevatte, hadden zij verklaard dat het boek „bi enen notabelen meester wel [was] overgheset wt den latine in duijtsche.” Le Long vatte het woord 'notabel' als een standsaanduiding op. Volgens hem was de schrijver een „man van groot aansien en achting,” die tot de burgerij en derhalve niet tot de geestelijke stand behoorde, maar was hij een leek die blijkens een van zijn prologen op verzoek van een zekere Jan Tay, eveneens een leek, de bijbel had verdicht. Als kritische kanttekening bij Le Long's verklaring van 'notabel meester' diene intussen de opmerking dat deze kenschets van de auteur niets anders inhoudt dan dat hij een uitermate vakbekwaam geleerde was; de drukkers wilden

¹ Isaac Le Long, *Boek-zaal der Nederduitse Bybels*, Tweede uitgave, Hoorn 1764, blz. 230, 233-236.

door middel van deze uitgeversreclame hun boek als een wetenschappelijk nauwgezet bewerkte bijbel aanprijzen.

Een „verclaringhe” omtrent een vlaams folkloristisch gebruik,¹ in de manuscripten van de ‘bijbel van 1360’ te vinden aan het slot van het boek Exodus, bracht Le Long tot de veronderstelling, dat de bewerker een vlaming geweest moest zijn. Als ontstaanstijd achtte hij de jaren omtrent 1300 het meest waarschijnlijk, omdat de vertaler geen gebruik heeft gemaakt van de tussen 1320 en 1349 vervaardigde bijbelcommentaar van Nicolaus de Lyra. Het jaartal 1360 beschouwde hij kennelijk als het jaar waarin niet het origineel, maar een afschrift tot stand was gekomen.

Weinig verder kwam Willem Moll, toen hij in 1878 ten behoeve van zijn *Bijdrage tot de geschiedenis der Middelnederlandsche Bijbelvertaling*² de inhoud van handschrift XXXII der Koninklijke Akademie van Wetenschappen nader onderzocht. Dit manuscript, dat thans in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage berust, bevat een vertaling van Jesaja, Jeremia en de Klaagliederen. Moll durfde de bewerking niet toe te schrijven aan de verdietser van de historische boeken van het Oude Testament. De „voersprake”³ van de bewerker vóór Jeremia en – het in het handschrift niet overgeleverde bijbelboek – Ezechiël vermeldt als jaar van vervaardiging 1384. Terecht wantrouwt Moll de vroege datering van Le Long, maar een toetsing van haar deugdelijkheid laat hij achterwege. Blijkbaar van mening zijnde dat de ‘bijbel van 1360’ – die zoals gezegd uitsluitend de historische bijbelboeken behelsde – toch geruime tijd vóór 1360 tot stand was gekomen, vormde de grote afstand tussen 1384 en de vermoedelijke ontstaanstijd van de Historiebijbel voor hem een belemmering om tot eenheid van auteurschap te besluiten. Wel hield de aanhef van bovengenoemde proloog een ondubbelzinnige aan-

¹ „Dits een verclaringhe in deynde van Exodo te scryvene. In figueren vanden viere dat snachts opten tabernakel was, soe heeft die kerke gheordineert die paeskersse, ende in die paesnachte es si sculdich alden nacht te bernene, ende tgheverwet was dat mense aen stelt, bediedt die wolke die sdaechs boven den tabernakel was. Mer in enich lant, ende sonderlinghe in Vlaenderen, hebben sy costume dat sy onder die paeschkersse setten enen scoenen boem van wasse ghemaect in figueren van dier wolken.”

Zie over dit folkloristisch gebruik, nog in de 20ste eeuw te Veurne in zwang, M. van Dromme, *Paaschkeers en Paaschboom* in: *Annales de la société d'émulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale*, Bruges, tom. LVI, 1906, p. 245 sqq.

² Verschenen in de *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, IIe Reeks, dl. VII (187), blz. 294–314, herdrukt in *Studiën en Bijdragen op 't gebied der historische theologie* IV (1880), blz. 288–307.

³ Ook gepubliceerd door C. H. Ebbinge Wubben, *Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament*, 's-Gravenhage 1903, blz. 227–228.

wijzing in, uit welk gewest de vertaler afkomstig was; de klacht over de verwoesting van Vlaanderen tengevolge van de burgerwisten tijdens de laatste regeringsjaren van graaf Lodewijk van Male kon alleen uit de pen van een geboren vlamming gevloeid zijn.

Wilhelm Walther, de geschiedschrijver van *Die deutsche Bibelübersetzung des Mittelalters*,¹ annexeerde in 1892 ook de Delftse bijbel van 1477 aan het grote complex Duitse bijbels uit de late middeleeuwen, hetgeen hij te gereder deed, omdat de tekst van de nederlandse uitgave een der bronnen van de kort nadien verschenen Keulse bijbel was. Onafhankelijk van zijn nederlandse voorganger, uitsluitend afgaande op de inhoud van de proloog² van de vertaler, die zich hierin deed kennen als een overtuigd voorstander van bijbel-lezing door leken en het verzet van de clerus hiertegen moedig tegemoettrad, kwam hij ten dele tot dezelfde slotsom als Le Long, ten dele tot een andere: „Aus dieser Einleitung ergiebt sich, dass der Anfertiger nicht ein Geistlicher war, denn er stellt sich mit seiner Arbeit der Geistlichkeit gegenüber. Andererseits aber war er ein treues Glied der Kirche, deren Anordnungen er lobt, deren Anschauungen über die Dunkelheit der Schrift er teilt.”

Toen de rijnsburgse predikant H. van Druten zich enige jaren later opmaakte om een nederlandse pendant van Wilhelm Walther's werk te maken en in 1895 het eerste stuk van zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling* liet verschijnen, besteedde hij natuurlijk brede aandacht aan wat hij „De Tweede Historie-Bijbel” noemde.³ Ook hij bleek de overtuiging toegedaan dat de vertaler een leek was geweest die ten behoeve van leken had gewerkt.⁴ Evenmin als Le Long slaagde hij erin iets omtrent Jan Tay, de vriend van de schrijver, op het spoor te komen. Aan de gegevens die Le Long reeds in het midden had gebracht om te betogen dat de vertaler een vlamming was, voegde hij een nieuwe bewijsplaats toe, hem aan de hand gedaan door de leidse taalgeleerde Verdam; in een glosse ter verklaring van „gomar” spreekt de dietse bewerker over de *mate van Aelst*. Van Druten's enige, eigen positieve bijdrage tot de discussie

¹ Braunschweig 1889-92. Nachdruck: Nieuwkoop 1966, S. 649.

² Afgedrukt door Ebbinge Wubben, *a.w.*, blz. 66-67.

³ Leiden 1895, blz. 75-153. De „Eerste Historie-Bijbel” is een verkort uittreksel uit de historische boeken van de bijbel, vervaardigd aan de hand van de *Historia Scholastica* van Petrus Comestor, met gebruikmaking van de Rijmbijbel van Jacob van Maerlant. Be-doeld excerpt zou in 1358 tot stand gekomen zijn en gaat dan in tijdsorde vooraf aan de 'vertaling van 1360.'

⁴ Van Druten, *a.w.*, blz. 94 vlgg.

was zijn stelling dat het jaar 1360 de voltooiing van het eerste deel van de Historiebijbel markeert, en niet het jaar is waarin dit was gekopieerd. Dit bracht hem tevens op de gedachte dat ook Jesaja, Jeremia en de Klaagliederen door de „anonymus uit Aelst” verdietsd waren, zonder dat hij voor zijn these – die achteraf juist is gebleken – steekhoudende argumenten aanvoerde.

De taalkundige J. Verdam zocht een andere weg om de ‘vertaler van 1360’ geografisch te situeren. In een lexicografische studie over enige woorden uit diens bijbelverdietsing¹ kwam hij tot de slotsom dat de copia verborum een middel tot nauwkeuriger plaatsbepaling aan de hand doet. Ook voor hem stond het vast dat de auteur een vlaming was. In een glosse bij Exodus 16, 36, luidende „iij ephi maken omtrent een rasire in Henegouwen ende omtrent iij veertelen der maten van Aelst,” meende hij zelfs een aanwijzing te vinden, dat de auteur „in Aalst of de omstreken dier stad,” dus in Oost-Vlaanderen, gewoond had. In deze samenhang verdient het afzonderlijk vermelding dat de ‘vertaler van 1360’, die voor zijn bewerking van de historische bijbelboeken de compositie van Petrus Comestor’s *Historia Scholastica* volgde – aan wie hij trouwens tal van toelichtingen ontleende – in navolging van zijn voorbeeld ook niet-bijbelse stoffen in zijn historiebijbel inlaste. Een van deze, *Alexanders Historie*, is speciaal onderzocht door S. S. Hoogstra in zijn *Prozabewerkingen van het leven van Alexander de Grootte in het Middelnederlandsch* (’s-Gravenhage 1898). Hij vestigt op blz. LXXIX van zijn boek de aandacht op een toevoeging in hs. 128 C 2 (olim Y 398) van de Koninklijke Bibliotheek te ’s-Gravenhage, waar vóór „der apostel werck” te lezen is: „gescreven bi Jan Ruusbroec int closter Groenendal.” Hoogstra acht het terecht ondenkbaar dat het manuscript door Ruusbroec afgeschreven zou zijn; de Brabantse mysticus stierf in 1381, het handschrift is van veel later tijd. Hij vraagt zich vervolgens af, of de invoeging een herinnering bewaart „aan het aandeel dat Ruusbroec in de bijbelvertaling in ons land gehad heeft.” Hij heeft echter niet de moed een definitieve uitspraak te doen, al wil hij wel de opmerking maken „dat de vertaling van den bijbel juist in het tijdvak van Ruusbroecs grootste werkzaamheid valt en dat het dialect van den oorspronkelijken tekst niet in strijd is met zijn taal.” Tegen deze dubbele constatering is weinig in te brengen.

¹ J. Verdam, *Nieuwe of minder bekende woorden uit den Haagschen bijbel van 1360*, in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* XVI (1897), blz. 1–20.

Dat Ruusbroec naast zijn mystieke oeuvre ook een omvangrijke vertaalarbeid voor zijn rekening genomen heeft, zoals Hoogstra schijnt te willen suggereren, is evenwel op meer dan één grond onaannemelijk. Geen enkel gegeven met betrekking tot het leven en werk van de brabantse mysticus wijst in deze richting. Bovendien wijkt zijn stijl en woordkeuze zo sterk van die van de vertaler af dat eenheid van auteurschap uitgesloten is. Een andere vraag is of de vertaler wellicht een bewoner van Ruusbroec's klooster Groenendael geweest is of tot diens kring in relatie heeft gestaan. Deze zaak zal in het vervolg van deze bijdrage nog ter sprake komen. In elk geval mag de inlassing waarop Hoogstra de aandacht vestigt, beschouwd worden als een bewijs dat een noordnederlandse kopiïst nog een vaag besef had van de voor hem liggende tekst. Het is niet onmogelijk dat voor desamenstelling van de completebijbel (zie boven blz. 43) gebruik gemaakt is van een uit het klooster Groenendael, dat in de 15de eeuw tot de congregatie van Windesheim behoorde, afkomstig manuscript.

In 1903 leverde de litteratuurhistoricus C. G. N. de Vooyo naar aanleiding van het werk van Van Druten in het Theologisch Tijdschrift van genoemd jaar een waardevolle bijdrage tot het onderzoek.¹ Tijdens zijn speurwerk in de handschriftenverzameling van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel werd zijn aandacht getrokken door een aantal andere geschriften die blijkens de prologen zonder enige twijfel van de 'vertaler van 1360' afkomstig moesten zijn: bewerkingen van Gregorius' *Dialogus*, *Der minnen gaert* „van brueder Henric van Balma . . . vander minderbrueder orden" en *Vanden houte slevens* „dat Boenaventure in Latijne maecte." Wat in het bijzonder zijn belangstelling gaande maakte, was het feit dat deze manuscripten, evenals enige exemplaren van het *Passionael*, de Nederlandse bewerking van de *Legende aurea* van Jacobus de Voragine, voorheen deel hadden uitgemaakt van de boekerijen van de conventen van Groenendael en Roodklooster in het Soniënbos ten zuiden van Brussel. Dit bracht De Vooyo tot de veronderstelling dat er contacten hadden bestaan tussen de 'vertaler van 1360' en de kring van de Brabantse mysticus Ruusbroec; wellicht was hij kloosterling van een dezer conventen geweest. De jaren waarin enige van bovengenoemde teksten vervaardigd waren – *Der minnen gaert* 1386, *Van den houte slevens* 1386, Gregorius' *Dialogus* 1388 –, tevens

¹ C. G. N. de Vooyo, *Iets over middelnederlandsche bijbelvertalingen*, in: Theologisch Tijdschrift XXXVII (1903), blz. 111–158.

gezien in hun samenhang met de ontstaansjaren van de bijbel (1359–1361) en de vertaling van Jeremia en Ezechiël (1384), schenen zeer wel in deze hypothese te passen. De Vooys meende zelfs de naam van de auteur op het spoor gekomen te zijn. In hs. 3093 trof hij opnieuw een tractaat *Der minnen gaert* aan, hier toegeschreven aan „die ertsche bisscop Ancelmus” en met de colofon:

„Hier gaet ute *Der minnen gaert*,
Die ic u dietschte, Vranke Callaert.”

Uitgaande van de veronderstelling dat dit stichtelijk geschrift dezelfde inhoud had als *Der minnen gaert* in hs. 15087, hier op naam gesteld van Hendric van Balma, sprak hij vragenderwijs het vermoeden uit dat dit mogelijk de naam van de vertolker was.

In hetzelfde jaar verscheen te 's-Gravenhage de Leidse dissertatie van C. H. Ebbinge Wubben *Over middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament*. Uit een noot aan de voet van blz. 108 is op te maken dat het boek na de verschijning van het artikel van De Vooys geschreven is. Des te meer is het te betreuren dat hij niet meer profijt heeft getrokken van diens vondsten. Hij legt niet zozeer kritische skepsis aan de dag ten aanzien van de conclusies van vroegere onderzoekers als wel innerlijke onzekerheid die haar uitdrukking vond in het opperen van een aantal gissingen, die op de keper beschouwd ten dele met elkaar en ten dele met de feiten in strijd zijn. Bij zijn beschrijving van de 31 al dan niet complete bijbelcodices die hij had kunnen opsporen, was hij gestuit op het inderdaad opmerkenswaardige feit dat het gros van deze teksten in de noordelijke Nederlanden afgeschreven en daar ook in gebruik geweest was. Geen enkel brabant manuscript had hij gevonden. Deze op paleografische en taalkundige gronden steunende constatering stemde geheel overeen met de uitkomsten van de studie van de kunsthistoricus W. Vogelsang, die in zijn proefschrift over *Holländische Miniaturen des späteren Mittelalters* (Strassburg 1899), vier jaar vóór de verschijning van Ebbinge Wubben's werk, tot de conclusie gekomen was dat de miniaturen van alle grote middelnederlandse bijbelmanuscripten die hij onderzocht had, vervaardigd waren in vermoedelijk utrechtse ateliers. Deze onloochenbare feiten deden bij Ebbinge Wubben twijfel rijzen aan de zuidelijke herkomst van de vertaling zelf. De bovengenoemde glossen, waarin de 'vertaler van 1360' enige mededelingen doet over de 'mate van Aelst', ging hij kritisch bezien; als bewijsmiddelen voor een eventuele vlaamse af-

komst van de auteur achtte hij ze niet steekhoudend, omdat uit glossen met een dergelijke inhoud eer het tegendeel bleek. Niet een vlaming, maar een bewoner van een ander gewest was hier aan het woord; een inwoner van Aalst of omgeving zou er niet toe gekomen zijn een in zijn eigen stad gebruikelijke inhoudsmaat te bezigen als hulpmiddel ter taxatie van de inhoud van 4 'ephi'. In zijn twijfel ging Ebbinghe Wubben zelfs zo ver dat hij op grond van verschillen in de woordkeuze tussen de bijbel van 1360 enerzijds en de vertaling van Jesaja, Jeremia en Klaagliederen anderzijds, die hij meende te constateren, de verdietsing van de profetische boeken aan een andere auteur toeschreef. Hij was hiertoe des te eer geneigd, omdat de „voersprake” van de vertaler vóór het boek Jeremia op zijn minst bewijst dat de auteur de ongeregelheden en plunderingen waaraan volgens de proloogschrijver ook het vlaamse platteland omstreeks 1380 bloot stond, zo niet aan den lijve heeft ervaren dan toch daarvan getuige is geweest. Uit deferentie voor zijn promotor, de hoogleraar Verdam, die op hechte taalkundige gronden de vlaamse oorsprong van de historiebijbel had betoogd, waagde hij het echter niet deze ten enen male te verwerpen en zocht hij een compromis. Niet dan onder voorbehoud wilde hij haar accepteren, rekening houdend met de mogelijkheid dat een vlaming zijn vaderland had verlaten, zich in Utrecht, het centrum van de scriptoria waar later de bijbels zouden worden afgeschreven en verlucht, had gevestigd en daar zijn vertaalwerk had verricht. Desnoods wilde hij het niet uitgesloten achten dat de onbekende auteur uit Vlaanderen was vertrokken naar het limburgse Hasselt, de plaats waar blijkens zijn vergelijkend onderzoek een der bijbelmanuscripten met de minst corrupte tekst was gekopieerd. Deze gissing maakt meer de indruk van een concessie die de leerling aan het standpunt van zijn leermeester doet dan van een plausibel te maken argumentatie. In deze gedachtengang voortredenerend zou hij tot de conclusie hebben moeten komen dat ook de samenvoeging van de twee gedeelten waaruit de volledige bijbel werd samengesteld, haar beslag gekregen zou hebben in het enigszins ter zijde van de grote geestelijke centra gelegen Hasselt. Het westelijk gedeelte van het gewest Limburg was in de 15de eeuw weliswaar een gebied waar een levendige belangstelling voor lectuur in de volkstaal bestond¹ en waar enkele vertalingen van stich-

¹ Zie J. Deschamps, *Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen, Catalogus*, Hasselt 1954 en diens *Middelnederlandse Bijbelhandschriften uit het*

telijke geschriften zijn vervaardigd, maar deze belangstelling uitte zich hier in deze tijd eer receptief dan creatief.

Een soortgelijke aarzeling legt hij ook aan de dag, wanneer hij spreekt over het milieu, waarin de anonymus geleefd en gewerkt zou hebben. Hij kon er bezwaarlijk toe overgaan hem te situeren in de sfeer van de moderne devoten, waartoe de datering van de utrechtshollandse codices en de betekenis die hij deze voor de bepaling van de herkomst der vertaling toekent, hem anders licht hadden kunnen verleiden. De meeste van deze kopieën zijn tot stand gekomen na 1430; de tijd rondom 1360 als ontstaansperiode van het eerste deel van de bijbel stond echter ook voor Ebbinge Wubben onwrikbaar vast. Intussen was hij de eerste die de aandacht richtte op een veelzeggende passage, voorkomende in een proloog van de vertaler bij het Hooglied, waarin deze gewaagt van „enen man van onser ordenen”.¹ Ofschoon deze aanduiding slechts één interpretatie toelaat, namelijk dat de vertaler zelf ook lid van een orde was, wekt de wijze waarop Ebbinge Wubben haar opvat, opnieuw een indruk van tweeslachtigheid. Enerzijds bestempelt hij op blz. 104 van zijn boek de anonymus op grond van deze uitlating als een „convers (nietgeordend geestelijke)”; anderzijds noemt hij hem, op blz. 138, een „vrome leek.” Dat het een het ander uitsluit, was hij zich niet bewust. Een convers of lekebroeder was wel degelijk geordend, en geen leek. Dat Ebbinge Wubben ook in dezen op twee gedachten hinkt, is te verklaren uit de omstandigheid, dat de ‘vertaler van 1360’ in een aantal prologen, die hij vooraf liet gaan aan bijbelboeken en aan zijn bewerking van het *Passionael* en van Gregorius’ *Dialogus*, zich doet kennen als een strijdbaar voorvechter van de verspreiding van stichtelijke lectuur in de volkstaal onder leken. De onverschrokken kampioen voor de lekenbijbel in de landstaal en bestrijder van dat deel van de clerus dat lezing van de bijbel en andere godsdienstige boeken door leken ongeoorloofd achtte, kon Ebbinge Wubben zich moeilijk denken als lid van een kloosterorde; veeleer moest hij naar zijn mening een gewone leek geweest zijn, en zo hij al in een klooster geleefd en gewerkt had, op zijn hoogst een lekebroeder. Of zulke conversen die met het nederige handwerk belast waren, niet veeleer de mensen waren, voor wie stichtelijke lectuur in de moedertaal

klooster Sint-Catharinadal te Hasselt in: Liber amicorum aangeboden aan M^{ter} Jan Gruyters, Hasselt 1957, blz. 193-233.

¹ Ebbinge Wubben, *a.w.*, blz. 88.

bestemd was, vroeg hij zich niet af. De gebruiksaanwijzingen in sommige codices laten er geen twijfel over bestaan dat zij bestemd waren voor voorlezing in het refectorium. Een figuur als Jan van Leeuwen, de kok van het klooster Groenendael, en sommige moderne devoten vormden nu eenmaal een uitzondering op de regel. Wanneer conversen rechtstreeks bemoeienis hadden met de verbreiding van geestelijke lectuur in de eigen taal, dan bepaalde dit zich doorgaans tot eenvoudig kopieerwerk.

Wanneer men bedenkt dat Ebbinge Wubben in zijn studie uiteraard de bijbelvertaling van 1360 in het middelpunt van zijn onderzoek plaatst, ligt de verwachting voor de hand dat zijn boek enig licht zou verspreiden in de nevelen waarin de persoon en het werk van de vertaler nog altijd gehuld waren. Weliswaar heeft hij door zijn beschrijving van het bewaarde materiaal waardevolle bouwstoffen tot het onderzoek bijgedragen, maar de verhoopde opheldering is uitgebleven. Zijn gissingen en soms foutieve gevolgtrekkingen hebben de bestaande onzekerheid eer vergroot dan verkleind.

Overigens heeft Ebbinge Wubben zich verdienstelijk gemaakt door in een paragraaf over de bronnen, waaruit de 'vertaler van 1360' zijn kennis putte, te bewijzen dat hij behalve de *Vulgata* en de *Historia Scholastica* van Petrus Comestor, de *Postilla Bibliorum* van Nicolaus de Lyra, het *Catholicon* van Joannes Genuensis de Balbis en het werk van Flavius Josephus en Jacob van Maerlant gekend en gebruikt heeft.

In mijn in 1935 te Groningen verschenen werk over *Middel nederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament* heb ik ook de 'vertaler van 1360' in mijn onderzoek opgenomen. Op grond van de vertaaltechniek heb ik het auteurschap van de vertaling van Jesaja, Jeremia en de Klaagliederen, zoals deze voorkomt in hs. XXXII der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, definitief op naam van de anonus gesteld, benevens de verdietsing van alle niet-historische boeken van het Oude Testament, de bewerking van een evangeliënharmonie en de overzetting van de Actus Apostolorum, het sluitstuk van de kanonieke boeken van de historischebijbel. Dat de vertaler geboortig was uit Oost-Vlaanderen, stond ook voor mij vast (zie a.w., blz. 240). In tegenstelling met Ebbinge Wubben zag ik in het citaat dat de vertaler „enen man . . . van onser ordenen” in de mond legt en in zijn berispingen aan het adres van de „papen” niet voldoende aanleiding de auteur als een convers te beschouwen;

het kwam mij het veiligst voor een stellige uitspraak omtrent de stand waartoe hij behoorde, voorlopig op te schorten. In de verzameling *Middelnederlands geestelijk proza*, door mij in 1940 uitgegeven, werden fragmenten opgenomen uit een aantal werken die, naast de boven reeds genoemde, op vertaaltechnische en andere gronden eveneens op het conto van de anonymus gesteld dienen te worden: het *Vaderboec* (nummer 75 van de collectie), *vier omelien van Bernardus op het evangelie „Missus est”* (104) en de *Collacien vanden ouden vaders* (105), in het handschrift Brussel Koninklijke Bibliotheek 2341 gesteld op naam van Johannes Cassianus. In een slot-aantekening¹ maakt de vertaler kenbaar dat hij dit werk – evenals zijn bijbelverdietsing – gemaakt heeft op verzoek van een brusselse vriend, Lodewijc Thonijs. Hiermee kwam vast te staan dat hij in nauwe relatie stond tot een kring van vrome burgers in de stad Brussel.

Zekerheid aangaande het door enige onderzoekers geuite vermoeden dat de schrijver deel had uitgemaakt van de monachale gemeenschap van Groenendael of Roodlooster, beide in de nabijheid van de brabantse hoofdstad gelegen, kon alleen een nadere bestudering van de namenlijsten der kloosterbewoners verschaffen. In 1940 publiceerde M. Dykmans het 15de-eeuwse obituarium² van Groenendael in een doorwrochte uitgave, waarvan de inleiding en toelichtingen blijk geven van een volledige kennis van zaken. Onmiddellijk na de verschijning greep de literatuurhistoricus J. van Mierlo, kenner van de brabantse mystiek, naar dit werk in de hoop dat het licht zou brengen in enige, tot nog toe niet opgehelderde zaken. Een van deze was de figuur van Vranke Callaert (zie boven blz. 50). In zijn verwachtingen scheen hij niet bedrogen uit te komen, toen hij op blz. 13 van Dykman's werk de naam van een zekere Francon Kallaert ontmoette, weliswaar niet als monnik van Groenendael, maar in betrekking tot „Dom. Jacobus dictus Croech, de Mechlinia, curatus de Vorselaer.” Deze in 1381 overleden priester, bewoner van het klooster, had volgens de middeleeuwse samenvatting van een

¹ Int jaer ons Heren, doen men screef dusentich ende driehondert ende twe ende tachtentich, waren vulmaect dese collacien uten herden swaren ghewapenden latine te dietschen op dertienavont omtrent noen om Lodewijcs Thonijs van Bruesele begherte, van Janne Cassiane, monnec ende priestere van Marsaeldien gheboren ende in latine van hem ghemaect.”

² M. Dykmans, *Obituaire du monastère de Groenendael dans la forêt de Soignes*, Bruxelles 1940.

mechelse akte – het stuk zelf is niet bewaard – in „1359 feria quarta post Purificationem” aan een zekere Francon Kallaert „16 livres de rente sur un immeuble de la rue Sainte-Catherine” te Mechelen toegekend. Dykmans, even grondig kenner van de litteraire als van de kloostergeschiedenis van Groenendael, was Van Mierlo reeds vóór geweest door in het register van zijn werk aan de naam Kallaert het volgende toe te voegen: „Francon (le traducteur?) propriétaire à Malines.” Aarzelend, zonder zich aan een besliste uitspraak te wagen, stelde Dykmans hier de vraag of deze mechelaar te vereenzelvigen was met de lang gezochte anonymus. Wat voor Dykmans nog een open vraag was, verkeerde voor Van Mierlo in zekerheid.¹ In een studie die hij onder de titel *Vranke Callaert van Mechelen* aan de zaak wijdde, betoogde hij dat de boven genoemde mededelingen chronologisch uitstekend passen in hetgeen omtrent de 'vertaler van 1360' bekend was. Had hij, in navolging van De Vooy, in de onbekende auteur die misschien de naam Vranke Callaert droeg, tot nog toe een priester gezien die niet ver van Brussel, mogelijk in Groenendael, geleefd en gewerkt had, nu twijfelde hij er niet meer aan dat de mechelaar Francon Kallaert de lang gezochte was. Omdat van deze in de akte niet werd vermeld dat hij „Dom” d.w.z. priester was, kon het niet anders of Kallaert was een particulier burger van de stad Mechelen geweest, een leek die bedreven was in de kennis van het Latijn en naar alle waarschijnlijkheid als beroepsvertaler in zijn onderhoud voorzag. Nu het bewijs geleverd scheen te zijn, dat een groenendaelse koorheer zakelijke betrekkingen had onderhouden met de mechelse burger Francon Kallaert, kwam het Van Mierlo aannemelijk voor dat Jacobus Croech hem had aangespoord of opgedragen vertaalwerk te verrichten en dat de toelage van „16 livres de rente sur un immeuble” als beloning van een geleverd werkstuk diende. In elk geval was nu een verklaring aan de hand gedaan van het feit dat handschriften met werk van de vertaler in Groenendael en Rooclooster in gebruik waren geweest. Tevens kon het aan de dag gekomen gegeven licht verspreiden over een passage in de proloog van de bijbelboeken Jeremia en Ezechiël, waarin gesproken wordt over de „tribulacien ende vernoey die ghemeenlike waren in allen

¹ J. van Mierlo, *Uit de uitgave van het obituarium van Groenendaal*, in: Versl. en Meded. v. d. Kon. Vlaamsche Acad. voor Taal- en Letterk., april 1941, blz. 441-458.

² J. van Mierlo, *Vranke Callaert van Mechelen. Een zeer verdienstelijk vertaler uit de XIVde eeuw*, in: Nieuw Vlaanderen VIII, nummer 23, 20 juni 1942; id., *Vranke Callaert*, in: Katholieke Encyclopaedie VI, (1950), 646.

den landen omtrent Vlaenderen geseten,” „ende wi mit hem”, m.a.w. Kallaert en de zijnen waren onmiddellijk betrokken geweest bij de rampen die de burgeroorlog over Vlaenderen had gebracht, zonder evenwel in dit gewest woonachtig te zijn. De auteur wekt de indruk in een stuk op de grens tussen Brabant en Vlaenderen te wonen. Welnu, het brabantse Mechelen was door Lodewijk van Male bij Vlaenderen ingelijfd en dus in een randgebied gelegen als waarop de „voersprake” schijnt te doelen.

Nu Van Mierlo tot de slotsom was gekomen dat de ‘vertaler van 1360’ een leek geweest moest zijn, diende hij een oplossing te vinden voor een moeilijkheid die de houdbaarheid van zijn these in de weg stond. In de proloog voor het Hooglied spreekt de auteur zoals wij gezien hebben (zie boven blz. 52), met zoveel woorden over een „man van onser ordenen” als behoorde hij zelf tot een monnikenorde. Van Mierlo trachtte nu plausibel te maken dat deze proloog weinig vertrouwen verdient, omdat hij in slechts enkele codices voorkomt. Aan de constatering van dit feit ontleende hij de vrijheid tot de veronderstelling dat „van *onser* ordenen” een variant moest zijn, die op rekening te stellen is van een afschrijver in een klooster, die in zijn afschrift de oorspronkelijke lezing „van *ener* ordenen” wijzigde in „van *onser* ordenen.”¹

Voorts gaf hij zich veel moeite voor het leveren van het bewijs dat de ‘vertaler van 1360’ reeds geruime tijd vóór genoemd jaar met zijn arbeid een begin had gemaakt. In zijn proloog bij het eerste stuk van het Oude Testament zegt de auteur dat hij „hier voertijts dat *Passionael* ofte *Aurea legenda*” uit het Latijn in het Diets had overgebracht.² De vage tijdsaanduiding die de woordgroep „hier voertijts” inhield, vond in 1923 een nadere precisering. De vlaming Karel de Flou trof in dat jaar in het Sint-Janshospitaal te Brugge het zomerstuk van een *Passionael* aan in de redactie van de ‘vertaler van 1360’.³ In een aantekening aan het slot wordt hier medegedeeld dat de „gulden legende . . . volmaect was te dietsche int jaer ons Heeren MCCCVII^{tech} op den deysendach na dertiendach” (= 9 januari 1358 nieuwe stijl). Het afschrift is voltooid op 12 oktober 1358 (nieuwe stijl 1359). Zijn gewoonte getrouw had de vertaler ook

¹ *a.a.*, blz. 455–457.

² Ebbinge Wubben, *a.w.*, blz. 69.

³ K. de Flou, *De oudste Dietsche vertaler der Gulden legende*, in: Versl. en Meded. der Kon. Vlaamsche Acad. v. Taal- en Letterk. 1923, blz. 183–189.

hier aan het slot zijn werk nauwkeurig gedateerd. Een opmerkenswaardige bijzonderheid die deze kopie aan de hand doet, is de zeer korte tijdsduur die er ligt tussen de autograaf en de transcriptie. Voor de kennis van de taal van de schrijver is dit brugse manuscript dan ook van algemeen belang. Tevens was hiermee voorgoed vastgesteld dat de oudste *gedateerde* vertaling van de anonymus dagtekent uit het jaar dat onmiddellijk voorafgaat aan het begin van zijn bijbelvertaling, 1359. Ofschoon deze feiten aan Van Mierlo bekend waren, was hij desondanks meer geporteerd voor een vroegere datering dan 1358. Blijkbaar was hij van mening dat deze datum betrekking had op de vervaardiging van een afschrift, en niet van het origineel. Voor zijn vermoeden vond hij steun bij Ebbinge Wubben, die in 1903 van het bestaan van het brugse handschrift nog onkundig was. Deze had hij een opsomming van Passionael-manuscripten handschrift VI B 15 van de amsterdamse universiteitsbibliotheek vermeld en het hierin voorkomende jaartal 1338 als „wellicht dat der vertaling” had aangemerkt.¹ Waarom Van Mierlo meer waarde toekent aan de datering van de amsterdamse codex dan aan die van de brugse, wordt duidelijk als men weet hoe hij zich het curriculum vitae van de 'vertaler van 1360' voorstelt. In 1386 leidde deze zijn verdietsing van „Der minnen gaert, die brueder Henric van Balma maecte”, in met het uitspreken van de hoop dat God zijn „oude crancheit” zou sparen; hij noemt zich „alte out ende cranc” en deelt mede dat hem zijn „sien sere faelgeert.” Hierom zal dit wel het laatste werk zijn dat hij in het Diets heeft overgezet.² Toch vond hij nog de kracht om twee jaar later, in 1388, ondanks „mine eenperleke siecheiden ende crancheiden van minen lichte dat nu van outheden sere gefalleert es,”³ de *Dialogus* van Gregorius de Grote te bewerken. Van Mierlo zegt dat dit alles „laat veronderstellen, dat hij toch een hoogen leeftijd moet hebben bereikt: zeventig tot tachtig jaar misschien” en vervolgt dan: „Indien hij met zijn vertaalwerk eerst in 1357 begon, zou hij eerst op veertig-, vijftig-jarigen leeftijd het verdietschen hebben aangevangen. Zoo wordt het jaar van het ontstaan der vertaling van het Passionael 1337 waarschijnlijker: Vrank Callaert was toen misschien vijf en twintig of dertig jaar oud. Zoo wordt het jaar van het ontstaan der vertaling

¹ Ebbinge Wubben, *a.w.*, blz. 107.

² De Vooys, *a.a.* in *Theol. Tijdschr.* XXXVII (1903), blz. 142.

³ De Vooys, *a.a.*, blz. 141.

van het Passionael 1337 waarschijnlijker: Vrank Callaert was toen misschien vijf en twintig of dertig jaar oud. Zoo schat ik den leeftijd van Vranke Callaert op ± 1310 tot $\pm 1388-90$ ".¹

Van Mierlo besluit zijn artikel met de constatering dat we derhalve staan „voor een alleszins verrassend en merkwaardig feit, dat als van groote beteekenis mag beschouwd worden voor de geschiedenis van onze cultuur en van ons godsdienstig leven: een leek, die, op aanvraag van leeken in de wereld, voor leeken buiten de kloosters op de eerste plaats de bijbel en talrijke ascetische en godsdienstige werken van kerkelijke schrijvers" vertaalt en bovendien „verhandelingen en sermoenen, die voor kloosterlingen waren geschreven, in de taal van het volk overbrengt en het volk toegankelijk maakt."

Scheen Van Mierlo's interpretatie ² van de verspreide gegevens de verlangde zekerheid omtrent de figuur van de vertaler verschaft te hebben, toch kwamen in 1950-51 twee onderzoekers, onafhankelijk van elkaar, ongeveer gelijktijdig tot de bevinding dat hij zijn bewijsvoering ten onrechte had gebaseerd op de gedachte dat het traktaat *Der minnen gaert* in hs. Brussel Kon. Bibl. 3093, waarin de vertaler zich als Vranke Callaert aandient, dezelfde inhoud had als de verhandeling *Der minnen gaert* in hs. 15087 van dezelfde bibliotheek (zie boven blz. 50). Hij was bij deze identificatie afgegaan op het gezag van De Vooy's. Deze had echter bij zijn raadpleging van de manuscripten uit Groenendael en Roodlooster over het hoofd gezien dat beide manuscripten onder gelijklopende titel traktaten van verschillende herkomst en inhoud behelzen. Dit is vastgesteld door de belgische codicoloog J. Deschamps en kort daarna door de zwitser Kurt Ruh. De eerste die aan zijn vondst ruchtbaarheid gaf, was Deschamps.³ *Der minnen gaert* in de brusselse codex 3093 bevat een verdietsing van *De humanitate Christi* van Anselmus, welk geschrift in de middeleeuwen ook onder de titel *Stimulus amoris* bekend was,⁴ en het gelijknamige dietse traktaat in hs. 15087 – door de afschrijver

¹ Van Mierlo, *a.a.*, blz. 457.

² Zij vond bijval bij S. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden II*, Antwerpen 1953, blz. 444-445.

³ J. Deschamps, *De middelnederlandse vertalingen van de Legenda aurea van Jacobus de Voragine*, in: *Handelingen van het twee en twintigste Nederlands Philologencongres* [gehouden te Amsterdam], Groningen 1952, blz. 21-22.

⁴ Later is komen vast te staan dat *Der minnen gaert* in genoemde codex een vertaling is van de *Stimulus amoris* van Eckbert van Schönau. De verwarring is mede verklaarbaar uit het feit dat in de middeleeuwen vele stichtelijk-ascetische geschriften onder de gelijklopende titel *Stimulus amoris* in omloop waren.

op naam van de minoriet Henric van Balma gesteld – de overzetting van Bonaventura's *Stimulus amoris*.¹ Vranke Callaert kon derhalve niet aangemerkt worden als vertaler van het traktaat *Van den houte slevens* van (pseudo-) Henric van Balma in hetzelfde manuscript en derhalve evenmin van de bijbel van 1360.² Vier jaar later, in 1956, maakte Ruh in zijn *Bonaventura deutsch*³ bekend, dat hij korte tijd later eveneens de vergissing van De Vooy had opgemerkt, die „zu fatalen Konsequenzen geführt hat”.

Hiermee kwam Van Mierlo's argumentatie op losse schroeven te staan. Zo de verdietsing van de *Stimulus Amoris* van (pseudo-) Anselmus al op naam van de mechelse Vranke Kallaert gesteld mocht worden, de bijbelvertaling en geheel het complex van teksten dat van dezelfde auteur afkomstig is, moest uit de pen van een ander gevloeid zijn. Van Mierlo's stelling dat een burger op instigatie van standgenoten de poortelij der steden de toegang tot de H. Schrift en andere stichtelijke lectuur zou hebben ontsloten, had haar ondeugdelijkheid, uitgegaan als hij was van een onjuiste praemisse, bewezen. De reconstructie van de feiten die hij met zoveel zorg had ondernomen en met ogenschijnlijk overtuigend bewijsmateriaal had geschraagd, bleek herziening te behoeven.

Wordt vervolgd.

¹ In feite bevat deze tekst van *Der minnen gaert* een vertaling van de *Stimulus maior*, die een uitbreiding is van de *Stimulus minor*, een opusculum van de minderbroeder Jacob van Milaan. Zie Kurt Ruh, *Bonaventura deutsch*, Bern 1956, S. 272-274.

² Deschamps zegt in zijn aangehaald artikel over *Middel nederlandse Bijbelhandschriften . . . te Hasselt*, blz. 209, onomwonden: „de Historiebijbel van 1360-61 door Prof. Dr. J. van Mierlo ten onrechte aan Vranke Callaert toegeschreven.”

³ Kurt Ruh, *Bonaventura deutsch. Ein Beitrag zur deutschen Franziskanermystik und -Scholastik*, Bern 1956, S. 161-163.